

XVIII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVIII դ. հայկական հրատարակություններում, ինչպես նաև ձեռագիր աղբյուրներում զգալի տեղ է գրավում աշխարհագրական գրականությունը, որի խնդիրն էր ծանոթացնել ժողովրդին իր հարակատ երկրի հետ՝ այն բնօրրանի, որտեղ ընթացել է նրա բաղմադարյան պատմությունը:

Աշխարհագրությունը մեծ հետաքրքրություն էր առաջացնում նաև այն առումով, որ տնտեսության և առևտրի զարգացման շահերը պահանջում էին ծանոթություն հարևան և հեռավոր երկրների բնական պայմանների, ազգաբնակչության զբաղմունքի և տնտեսական հնարավորությունների հետ: Այդ տեսակետից բնորոշ է թարգմանական մի աշխատության վերնագիրը՝ «Գիրք, որ կոչի պատմութիւն աշխարհաց, որ պատմե զբովանդակ հին և նոր աշխարհի ողորտութիւն մանրամասնաբար՝ զտեղեաց որպիսութիւն՝ և զչափն բնակչաց բարքն և զպարապմունքն և զայլն ամեն, ինչ որ անլուր և անծանոթ մեղ գտանին ի նոսա զարմանալիք»¹:

Աշխարհագրական տեղեկությունները հետաքրքրում էին գործարար դասի ներկայացուցիչներին՝ ամենուրեք թափանցող հայ վաճառականներին և արդյունաբերողներին, ինչպես նաև շատ աշխատավորների, որոնք, հանուն ապրուստի, հարկադրված էին դիմել պանդխտության:

Լույս տեսնող աշխարհագրական գրքերի մի մասը թարգմանություն էր եվրոպական տարբեր լեզուներից, որոնցով հայերը ծանոթանում էին տարբեր երկրների աշխարհագրությանը:

XVIII դ. սկզբներին թարգմանվող աշխատությունները ծավալով դեռևս փոքր էին, կամ հայ թարգմանիչների կողմից համառոտագրված, մեծ մասամբ ընդգրկում էին հայկական գաղթօջախ-

¹ Մատենադարան, ձեռագիր № 7789, 1725 Բ.:

ներ ունեցող կամ իբրև գաղթավայր որոշակի հետաքրքրություններ կայացնող երկրները: Այսպես. Հերարդոսի աշխատությունից, № 3727 ձևագրում, բերված է հիմնականում Եթովպիայի (Հաբշստանի) նկարագրությունը, որտեղ, ինչպես հայտնի է, հայկական գաղթօջախներ են ստեղծվել դեռ վաղ միջնադարից սկսած²:

Այդ գրքերը շատ թանկ էին, դժվարությամբ էին տարածվում, մանավանդ, որ նրանց մի զգալի մասը դեռևս ձևագիր էր: Սակայն նրանց բովանդակությունը անհայտ չէր մնում ժողովրդին. աշխարհագրական տեղեկությունները վերջիվերջո հասնում էին Հայաստանի ամենատարբեր անկյունները, պատմվում էին բերներեան, երբեմն միահյուսվելով, կամ լրացվելով ֆանտաստիկ բնույթ կրող հավելումներով և մտացածին «մանրամասնություններով», որպիսիք բնորոշ էին նաև այն ժամանակվա աշխարհագրական գիտական հրատարակություններին, կամ ինչպես Եվրոպայում անվանում էին՝ «կոսմոգրաֆիաների» համար:

Այդ նկարագրությունները հաճախ թափանցում էին նաև հայ ժողովրդական հեքիաթների մեջ, որոնց հերոսներն իրենց արկածալից կյանքում ընկնում էին տարբեր «աշխարհներ». «Սև աշխարհ», «Սպիտակ աշխարհ», «Արաքստան», «Հնդստան», «Զինուժալին», ծանոթանում բնության արտասովոր պատկերներին, շփվում անծանոթ ժողովուրդների հետ: Հասկանալի է, որ ժամանակի ընթացքում բյուրեղանում և ժողովրդական զրույցների մեջ էին թափանցում առավել ցայտուն փաստերը. նույնիսկ աշխարհագրական հիպոթեզները միս ու արյուն էին առնում և ներկայացվում իբրև իրողություններ: Այսպես, Բաֆֆու «Նաշագողի հիշատակաբանում» խոսվում է անծանոթ երկրի մասին, որտեղ իբրև թև լեռները, քարերը, դաշտերը, նույնիսկ խոտերը ոսկուց են: Սա ցույց է տալիս, որ հայկական միջավայրն է թափանցել աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների դարաշրջանից Եվրոպայում շատ տարածված առասպելը ոսկեղեն երկրի՝ Էլդորադոյի մասին:

Առհասարակ բնորոշ է, որ աշխարհագրական գրականության մեջ XVIII դարում դեռևս ուժեղ էր աշխարհագրական մեծ հայտնագործումների դարաշրջանի ազդեցությունը: Դա արձագանք էր աշխարհացունց գյուտերի, որոնք հետզհետե բացել էին մարդկության առաջ համարյա ողջ երկրագունդը: XVI և XVII հարյուրամյակնե-

2 Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Ա., Երևան, 1964:

րում հավանաբար այդ գյուտերի վերաբերյալ քիչ լուրեր էին հասել Հայաստան, բայց եվրոպական գաղթավայրերում հայերն արդեն զգալի տեղեկություններ ունեին դրանց մասին:

Սակայն թարգմանականի կողքին մեծ տեղ է զբաղում նաև մեր ազգային աշխարհագրական գրականությունը: XVIII դարում հայ աշխարհագրությունը շարունակում էր իր հետազոտությունները հին և միջին դարերից եկող ավանդական թեմաների՝ Հայաստանի և Մերձավոր Արևելքի երկրների պատմաաշխարհագրական, տեղագրական, տոպոնիմիկական պրոբլեմների գծով, հիմնականում ուղեցույց ունենալով հին հայկական, լատինա-հունական և պարսկա-արաբական աղբյուրները:

Նշված խնդիրներին և իրադրությանը համապատասխան XVIII դարում հայ աշխարհագրության գլխավոր ուղղությունը դարձավ աշխարհագրատությունը (страноведение = Länderkunde), որ սկիզբ է առել դեռևս հին Հունաստանում և մեզ մոտ իր առաջին արտահայտությունն է գտել VII դարի «Աշխարհացույցի» մեջ: Միաժամանակ ուժեղ զարգացում է ապրում նաև ընդհանուր երկրագիտությունը (общее землеведение = Allgemeine Erdkunde), որն արդեն XVIII դարի վերջերին, հենվելով նոր տվյալների վրա, ձգտում էր ընդգրկել բնական երևույթները ամբողջ երկրագնդի մասշտաբով, նպատակ ունենալով հայտնաբերել նրանց փոխադարձ ներգործություններն ու հանդես գալու օրինաչափությունները: Որոշ հեղինակների մոտ այդ երկու ուղղությունները ներկայացված են քիչ թե շատ հավասար չափերով, սակայն իբրև կանոն, դրանցից մեկը, ավելի հաճախ աշխարհագրատությունը, իր ծավալով գերակշռում է:

Աշխարհագրության այդ ճյուղերը եվրոպայում ուրվագծվել են դեռևս անտիկ ժամանակներից, բայց բուն զարգացում ապրեցին XVII դարից սկսած: Դրան նպաստեց հոլանդացի աշխարհագրագետ Բերնհարդ Վարենիուսի (1622—1650) «Geographia generalis»-ը, մի աշխատություն, որում որոշակի բաժանում էր դրվում ընդհանուր ու մասնավոր աշխարհագրության միջև և տեղանունների թվարկումներից կամ զուտ նկարագրություններից աշխարհագրությունը անցնում էր փաստերի համադրման և ընդհանուր օրինաչափությունների հայտնագործման ուղուն: Վարենիուսի աշխատությունները մեծ ներգործություն ունեցան եվրոպական աշխարհագրագետների վրա, թարգմանվեցին զանազան լեզուներով: Այդ աշխատություններից օգտվում էին նաև հայ աշխարհագրագետները:

Աշխարհագրության, հատկապես ընդհանուր երկրագիտության
 ընդերքում սաղմնավորվել են նաև հարակից այլ գիտությունների՝
 օդերևութաբանության, երկրաբանության, նույնիսկ գեոքիմիայի
 տարրերը: Դրան կարելի էր հասնել միայն հրաժարվելով քրիստո-
 նեական սխոլաստիկայի դոգմաներից, երբ մահվան դատավճիռ էր
 կայացվում այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք փորձում էին թա-
 փանցել բնության գաղտնիքների մեջ: Այդ գաղտնիքները, աստծո
 կամքով, թաքնված պետք է մնային մարդկանցից: Սակայն XVIII
 դարում եկեղեցու միահեծան տիրապետությունը խարխվել էր,
 բնական գիտությունները իրենց զարգացման առաջին քայլերն
 էին անում, նորից ծնունդ տալով անտիկ աշխարհի ատոմիստիկա-
 յին և մատերիալիստական գաղափարներին: «Դա առավելապես
 մեխանիկական մատերիալիզմ էր, գրում է էնգելսը,—քանի որ այն
 ժամանակ զարգացած էր միայն պիրնդ մարմինների մեխանիկան.
 քիմիան և կենսաբանությունը դեռևս խանձարուրի մեջ էին, երկրա-
 բանությունը միանգամայն անհայտ էր»³:

* * *

XVIII դարի առաջին կեսին հայ աշխարհագրությունը դեռևս
 տարաբաժանված չէր բնապատմական գրականությունից: Աշխար-
 հագրական բովանդակություն ունեցող բաժինների հանդիպում ենք
 ընդհանուր բնափիլիսոփայական աշխատություններում, ինչպես
 Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների «Բնաբանություն»-ում, Խա-
 չատուր Արղրումցու «Բովանդակություն ամենայն ուսմանց»-ում և
 այլն: Այդ գործերում տուրք տալով ժամանակի կրոնական գաղա-
 փարախոսությանը, հեղինակները կրկնում են աշխարհի ստեղծա-
 գործության վերաբերյալ աստվածաշնչային առասպելը: Այսպես,
 Վանանդեցիները գրում են, թե աստված սկզբից ստեղծել է «Ղառա-
 ջին նիւթն և զայլ նիւթավոր էակս և զշորս տարերս», իսկ Խ. Ար-
 ցրումցին նշում է, որ աշխարհը ստեղծվել է ոչնչից.

...Նախքան զաշխարհ այլ ինչ ոչ գոյր. միայն
 աստուած էր, որ միշտ գոյր,
 Ուրեմն ոչինչ նախքան զաշխարհ, ապա
 ի յոչնչէ աշխարհ:

³ Ֆրիդրիխ էնգելս, Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և գերմանական կուսակ փիլիսո-
 փայության վախճանը, Նրեան, 1961, էջ 39—40:

Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ հեղինակները բնական և աշխարհագրական երևույթներին տալիս են տարբերային մատերիալիստական բացատրություններ և ուրեմն, աստվածաշնչային վարկածը հավանաբար բերված է հերետիկոսություն մեղադրանքից զերծ մնալու նպատակով:

XVIII դ. սկզբին (1702 թ.) լույս է տեսնում Մատթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիների «Բնաբանութիւն» երկհատոր աշխատությունը, որտեղ քննարկվում են աշխարհի նյութական տարրերը և նրանց շրջանառությունը: Հետևելով հին հունական մատերիալիստ փիլիսոփաներին և XVII—XVIII դարերի բնափիլիսոփայությանը, հեղինակները աշխարհի բոլոր իրերի հիմքում տեսնում են չորս տարր՝ հող, ջուր, օդ և հուր: Սակայն, ականբեկաբար, այդ տարրերը ենթադրվում են իբրև սկզբնական մատերիայի ածանցյալներ, քանի որ 10-րդ էջում կարդում ենք հետևյալը. «Տարր է՝ մարմին սոսկ, անբաժանելի յայլ տարազգի մարմնի. բայց այլ՝ ամենայն. մարմին ի տարրերէ հաստատի և տարալուծանի»: Այստեղից հետևում է, որ հողը, ջուրը, օդը, հուրը հենց իրենք էլ բաղկացած են տարրերից և կարող են տարրալուծվել: Այսպիսով XVIII դարի սկզբին, երբ գիտությունը դեռ նոր էր ձեռքադատվում մետաֆիզիկայի և կրոնական սխոլաստիկայի կապանքներից, մեր հեղինակները կարողացել են կռահումներ անել պրոցեսների նյութական բովանդակության վերաբերյալ⁴:

Մթնոլորտում տեղի ունեցող երևույթների պատճառները հեղինակները փորձում են բացատրել, ելնելով անձնական դիտումներից. սակայն հաճախ փաստերը ճիշտ չեն համադրվում, որը պատճառ է դառնում սխալ եզրակացությունների: Այսպես, հեղինակները բարեխառն գոտու արևմտյան քամիների առաջացման պատճառը տեսնում են արեգակի և լուսնի ընթացքի մեջ: Քամու առաջացման պատճառներ համարվում են նաև ստորերկրյա շոգիները, որոշ աստղերի շարժումը (!) և այլն:

Հետաքրքիր են հեղինակների պատկերացումները մթնոլորտային տեղումների առաջացման մասին: Իհարկե, ընդունվում են ֆիզիկական պատճառները (գոլորշիների վերև բարձրանալը, սառչելը), որոնց հետևանքով գործում են «պարարտ» և «ամուլ» ամպեր, առաջանում են ցող և մթնոլորտային այլ տեղումներ: Բայց տե-

⁴ Տե՛ս Տիրմե Ղազանչյան, Քիմիան և նրա զարգացման ուղիները Հաստատում (դոկտորական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ), Երևան, 1949:

ղումների տեսակները հեղինակները բացատրում են նրանց ծնունդ տվող գոլորշիների քիմիական կազմով, «Աստեղը ընդ արեգական ինքնաբուն ջերմութեամբ ի վեր քաղեն զշոգին և գոլորշին ի խոնավ տեղեաց և ի գաղտնազնաց երակաց. ուր գոն զանազան հանք (օճառի, աղի, բարաքի)... և ամբառնան մինչև ի կամարս օդոյն,— և այնտե՛ստե՛ վերացեալ գոլորշին թե իցե երակաց օճառի, աղի և բարաքի... փոխարկի ի ձիւնեայ գնտակ կամ ի հոլանեալ ձիւն»։ Յոդի արդյունք կամ ցող համարվում են նաև խոնկը, մեղրը, մալորշիներից, որոնք «վերացեալ ի քաղցրեղանակ օդն և մեղմ ցըրտութեամբ ի մանանա թանձրացեալ»....:

Անդրադառնալով երկրի լիթոսֆերայի երևույթներին («Հողայինք» բաժինը), հեղինակները երկրաշարժի առաջացումը բացատրում են «տապացեալ գոլորշիների», «փքամուղ հողմի» և «ծծմբադասնդկայ հրո» գործունեությամբ, որոնք «ընդերկրավ փակեալ՝ զելս խնդրելով ինքնեանց, պատառեն երկիր վերացմամբ կամ ցածուցմամբ»։ Որ երկրի ներսում իրոք կա «շտեմարան և պահեստ հրո», հաստատվում է հրաբխային լեռների արտավիժումներով (էջ 43):

Հեղինակները զգում են նաև աշխարհագրական միջավայրի միասնականությունը և նրա բաղադրիչ մասերի կապակցված լինելը, սակայն այդ կապերը նրանց դեռևս պատկերանում են մեխանիկական ձևով. «ամենայն ծովակ և լիճ ունի կապակցութիւն ընդ ծայրածավալ օվկիանոս ծովուն»։ Նրանց կարծիքով կասպից ծովը ստորերկրյա կապի մեջ է Պարսից ծոցի և Սև ծովի հետ, Կարմիր ծովը՝ Միջերկրականի հետ և այլն:

Ընդհանուր երկրագիտության զարգացման բնագավառում զգալի դեր է կատարել XVIII դարի հայ խոշորագույն հանրագիտակ խաչատուր Արզրումցին։ 1711 թ. նա ևս հրատարակել է երկու ստվարածավալ հատոր (700-ական էջից)⁵, ընդգրկելով գիտության բազմաթիվ ճյուղեր, կեսած փիլիսոփայությունից ու տրամաբանությունից, վերջացրած երաժշտագիտությամբ և կշռորդաբանությամբ տեսությամբ։ Նա իր հատորներում, ինչպես ասում է լեոն, «տալիս էր այնպիսի հասկացողություններ, որոնք բոլորովին անհայտ նորություններ էին մեր այն ժամանակվա մտավոր

⁵ Խաչատուր Արզրումցի, Բովանդակություն ամենայն ուսմանց, Վենետիկ, 1711.

կացութեան մեջ»⁶։ Հեղինակի գործերը բարձր են գնահատվում նաև մեր նորագույն հետազոտողների կողմից⁷։

Խաչատուր Արզրումցին իր աշխատությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ է հատկացնում այս գրքին, համարելով այն «բազմաշահ և պիտանացու, որոյ բանք յոյժ օգտակարք և վայելուչք են... և ի օգուտ պտղաբերական հայկազուն հավատացելոց բարեսիրաց»։

Հեղինակը մտադրվել է հայ ընթերցողին հաղորդել XVIII դ. սկզբների գիտության մակարդակին համապատասխանող գիտելիքների համապարփակ ախտեմ և ձգտել է ըստ հնարավորին մատչելի դարձնել շարադրանքը. այդ նպատակով նա ընտրել է ոտանավորի ձևը։

Հաղորդվող գիտելիքների թվում հեղինակը տեղ է հատկացրել նաև աշխարհագրությանը՝ երկրի, նրա շրջապատի օդային թաղանթի, ջրերի, հողի ընդերքի բնութագրմանը, նրանցում տեղի ունեցող երևույթների նկարագրությանը։

Առաջին հատորում աշխարհագրական բովանդակություն ունեն «Յաղագս չորից տարերաց», «Յաղագս տնկոց և բուսաց» գլուխները. այդ հատորում տրվում են նաև քաղաքական աշխարհագրության հիմունքները։ Երկրորդ հատորի «Յաղագս աստղաբաշխության» բաժնում գտնում ենք այսպիսի գլուխներ՝ «Յաղագս ծննդեան անձրևոց», «Յաղագս ծննդեան հողմոց», «Յաղագս ջրոյ և երկրի» և այլն, որոնցում քննարկվում են ընդհանուր երկրագիտության մի շարք հարցեր։ Հասկանալի է, որ այդպիսի լայն ընդգրկում ունեցող աշխատությունը բոլոր մասերում կատարյալ լինել չէր կարող։ Այսպես, խոսելով Երկրի՝ «հողի» մասին, հեղինակն այն դեռևս համարում է տիեզերքի կենտրոնը։

Երկինքը շրջապատում է երկրին, բայց այն բաղկացած է թվով ինը համակենտրոն թաղանթներից, որոնցից առաջինը և ամենահեռավորը «շարժելի» է, երկրորդը՝ «հաստատուն», իսկ մնացած յոթը «մոլորակաձևաց» երկինքներն են, այսինքն այն ոլորտները, որոնցում շարժվում են մոլորակները։ Ըստ հեղինակի, այդ «մոլորեալ աստեղաց» թվի մեջ է մտնում նաև արեգակը, որը մյուսնե-

6 Լեո, Հայկական տպագրություն, հատ. 2, 1901, Թիֆլիս։

7 Հենրի Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հատ. II, Երևան, 1958; Առաֆել Առաֆելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հատ. I, Երևան, 1964։

րի նման պատմում է երկրի շուրջը, իրեն «հատկացված» երկըն-
քով:

«Երկիրը» (խոսքը վերաբերում է ցամաքային տարածություն-
ներին) Արզրումցու մոտ երեք մասի է բաժանվում՝ Ասիա, Աֆրիկա,
Եվրոպա: Ակնեռեաբար 16—17-րդ դարերում նոր աշխարհի
հայտնագործման վերաբերյալ տարածված պատմությունները
հեղինակին դեռևս չեն հասել:

Օգի ջերմացման պրոցեսի մասին գրքում միանգամայն ռա-
ցիոնալ պատկերացում է տրված «...Շառավիղք (այսինքն՝ ճա-
ռագայթները—Ա. Ա.) արեգական հասեալք երկիր ի վեր դառնան,
ի վայրագոյն օդում ցրվին. սփռին յայնմիկ և տարածին, վասն
որոյ տաքացուցանեն, և իսկ զօդ ջերմացուցանեն»: Այսպիսով,
օդի ջերմացման պրոցեսը պայմանավորվում է տաքացած ցամա-
քից անդրադարձող ճառագայթների ներգործությամբ: Ստացվում
է երկրի ջերմային ճառագայթարձակման վերաբերյալ ներկայիս
տեսությունը՝ իր հիմնական գծերով, որ Եվրոպայում կլիմայագի-
տության մեջ ձևակերպվեց դրանից մեկ հարյուրամյակ հետո:

Երկրի մակերեսին տեղի ունեցող երևույթների թվում առավել
ընդհանրական նշանակություն է տրվում գոլորշիների գոյացմա-
նը: Գոլորշիներից առաջանում է ձյուն, բուք (!), ցող. այն գո-
լորշիները, որոնք ծանր են և վերև չեն բարձրանում, մնում են
«երկրի ծոցում» և սառչելով, առաջացնում ստորերկրյա ջրեր: Երբ
գոլորշին երկրի ներսում «թանձրանում և մակարդվում է», առա-
ջանում են «վեմք և քարինք» (հատոր Ա, էջ 260): Գոլորշիները
սրատձառ են դառնում նաև երկրաշարժերի, երբ երկրի ներսում
ջերմանում են և ձգտում են ընդարձակվել:

Խաչատուր Արզրումցու պատկերացմամբ ևս աշխարհը կաղ-
մրված է չորս տարրերից, որոնք դասավորված են ըստ իրենց
կշռի. վերևում գտնվում է հուրը, իսկ ներքևում՝ հողը, որ ամենից
ծանրն է: Առհասարակ բնության տարրերը փոխարկվում են մեկը
մյուսի. հուրը՝ օդի և ջրի, ջուրը՝ օդի և հրի, հողը՝ մյուս երեքին
և այլն:

Բայց Արզրումցին առանձնացնում է տարրերի «խառնվելու»
բարձրագույն կամ, ինչպես ինքն է ասում, կատարյալ ձևը.

«Մարմինք ի տարերաց լինին. զորակութիւնս նոցա ունեն
Տարերք և ալլապես խառնին. և կատարելապես խառնին.
...Որպիսիք են բույսք, ծառք և տունկք և որք անվանին

կենդանիք...»

(հատ. Ա, էջ 259):

Սա արդեն խորապես տարբերվում է աստվածաշնչային պատկերացումից, քանի որ բնության ողջ բազմազանության առաջացումը կապվում է ոչ թե արարչության ակտի, այլ տարրերի միացությունների ու փոխակերպումների հետ:

Խաչատուր Արղրումցին իր աշխատության առաջին հատորում զգալի տեղ է հատկացնում երկրների և պետությունների քաղաքական կառուցվածքի տիպերին, որոնք մեծապես առնչվում են քաղաքական աշխարհագրության հարցերի հետ: Պետությունները նա բաժանում է «ընտիր» և «վատթար», «հաստատ» և «անհաստատ» տեսակների, ըստ որում գնահատման և դասակարգման չափանիշը տվյալ տիպի պետության մեջ ժողովրդի վիճակն է, նրա բարօրությունը: Բոլոր դեպքերում, հեղինակը ցուցաբերում է պարզորոշ դասակարգային մոտեցում, թեպետ կտրվում է տնտեսական հիմքից և պատմական կոնկրետ պայմաններից: Նրան թվում է, որ եթե պետության ղեկավարները լավագույն հատկություններ ունենան, բոլորին «շահեն», ապա այդպիսի պետությունը կհարատևի և «հաստատուն» կլինի:

XVIII դարի երկրորդ կեսին աշխարհագրական գրականությունն ավելի է առանձնանում ընդհանուր բնա-պատմական գրականությունից, ստանալով որոշակի մասնագիտական բնույթ. սկսում են քննարկվել պետության առանձին հարցեր, ուսումնասիրվել առանձին երկրներ կամ նրանց որոշ մասերը:

Այդ տեսակետից հայ աշխարհագրության մեջ աչքի է ընկնում Հակոբ Նալյանի «Գիրք կոչեցեալ զանձարան ծանուցմանցը» (1758 թ.), որը բաղկացած է չորս հատորից: Առաջին և երկրորդ հատորները կրոնաքարոյախոսական բովանդակություն ունեն: Երրորդ հատորը աշխարհագրական բովանդակություն ունի և ընդգրկում է հեղինակին հայտնի ցամաքների և երկրների նկարագրությունը: Չորրորդ հատորը նվիրված է Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը:

Նալյանի աշխարհագրությունը անսխտեմ է, ծանրաբեռնված աշխարհագրական անվանացանկերով, լի է մտացածին մանրամասնություններով ու կրում է զուտ նկարագրական բնույթ: Այն սկսվում է Ասիայի նկարագրությամբ, որ հեղինակը համարում է աշխարհիս երրորդ մասը: Հենց առաջին էջերը նվիրված են Անատոլիային: «Այնքան մեծ է Անատոլի, որ թե զ Ֆրանկստան և զ Հապաշստան հետն կցես ոչ գան նմա պարապար»: Ասիական երկրներից խոսում է նաև Ճապոնիայի մասին. «Մոսկովա երկի-

րը» հեղինակը մտցնում է Ասիայի տերիտորիայի մեջ, Դրանից հետո միայն անցնում է Եվրոպային և Նոր Աշխարհին: Համառոտակի կանգնելով վերջինիս հայտնագործման ու նվաճման պատմության վրա, նա բավականին մանրամասնությամբ խոսում է Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի համարյա բոլոր «գավառների» մասին, նորից վերադառնալով «Պալմիրիկական ծովուկղզիացն», բայց հետո դա էլ արագությամբ ավարտելով, անցնում է այլ կղզիների, որոնց թվում դասում է նաև Շոտլանդիան, Հիշատակվում են նաև Մալայան, Կորսիկան, Էլբան, Սիցիլիան և ապա՝ Զինաստանը, Սիամը ու Նորսինգայի թագավորությունը (Հնդկաստանը):

Նալյանի աշխարհագրության հիմնական աղբյուրներից մեկը 17-րդ դ. թուրք աշխարհագիր Քյաթիր Չելեբիի «Ջիհաննյուման» է⁸: Հունահռոմեական աշխարհի վերաբերյալ նա տվյալներ է քաղում կլասիկ հեղինակներից, իսկ Ամերիկայի մասին ծանոթությունն անշուշտ վերցրել է հայերեն թարգմանական ձեռագիր աղբյուրներից, եվրոպական գրականությունից, մասնավորապես այն ժամանակ հայտնի Ռոբերտսոնի «Վիպասանութիւնն Ամերիկոյ»... գրքից, որը հետագայում (1786 թ.) թարգմանվեց նաև հայերեն: Նկարագրվող երկրներում Նալյանին հետաքրքրում են պատմական տեղեկությունները, քաղաքական կարգը, բնակիչները, նրանց կենցաղի ու հավատալիքների հետ կապված մանրամասնությունները, կրթության գործը, գյուղատնտեսությունը, վաճառականությունը և այլն: Աշխատում է տալ արտակարգ հետաքրքրություն ներկայացնող տեղեկություններ, որոնցից շատերը սակայն մտացածին են, եվրոպացի ճանապարհորդների երեակայության արդյունք: Ծաղոնիայի մասին նա ասում է, թե այնտեղ «Ալիսէվիէ հապանի և չէօ տեղվանք են, քան պտղատուր»: Հարավային Ամերիկայի բնակիչների մասին ասում է. «հատըմանեն զտղալքըն վասն գիրացնելոյ... ունին խոզեր առեանց ագեաց... ծառ մի ունեն՝ խուրմայի ծառի պես, որ սա պտուղն ի մեջ ծառին իբր ի մեջ փորոյն...»: Բրազիլիայի բնակիչների մասին ասում է՝ «Ուտին զօձ, զմեյմուն, զխլուրդ, զխլեղնի»... «Շինեն դեղ մի ըմպելիք Մոսքովայ փիվայի պես. արփենան և գաղան դառնան»... «Աստ գտանին աճայիպ հեյվանք: Ժամանակով

8 Իհարկե շատ հարցերում Նալյանն ունի իր տեսակետները, հիմնված մեր ավանդական աշխարհագրության և պատմագրության վրա: Տե՛ս Հ. Շ. Սիրունու «Հայաստանը ըստ թուրք աշխարհագիրների», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 3, 1965:

զուհուր եղեր է մեկ կենդանի մի՝ բարձր հասակով, ահեղ դեմօք, սուրեթն մեյմունի, ոտքն առիւծու. այլ մնացյալն մաթոյ. մորթին դեղին, աչքն վառօղ:

Որոշ տեղեկություններ, սակայն, արժեքավոր են և կարող են օգտագործվել իբրև պատմական տվյալներ: Հենց Չինաստանի մասին, օրինակ, Նալյանը գրում է, թե օտար բնակիչների, մանավանդ գյուղում ապրողների թիվը հաշվել անհնարին է. գյուղերի մեծ խտության հետևանքով՝ «բոլոր չինաց երկիրն երևի իբրև քաղաք մի... թահմինով ասեն թե ի բոլոր երկիրն չինա՝ կա 79 միլիոն մաթոյկ»... Ռուսաստանի («Մոսկովու երկիր») մասին նույնպես հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս, համարելով նրան «Մեծագույն երկիր»: Նա հաղորդում է, որ Մոսկվա քաղաքը, ըստ նոր տվյալների, ունի 30,000 բնակիչ: Առևտրի միջոցով Ռուսաստանի հետ կապված են անգլիացիները, որոնք այնտեղ վաճառում են բրդեղեն կտորներ, փոխարենը ստանալով գյուղատնտեսական մթերքներ՝ ձեթ, մեղր, մոմ և այլն: Թագավորը հսկայական հարստություն ունի և ցանկացածը կարող է վերցնել ժողովրդից՝ նա ինքն էլ առևտուր է անում և թագավորից առաջ ոչ ոք իրավունք չունի իր արդյունքը վաճառել: Գիրքը համակված է մարդասիրական զգացումներով: Համակրանքով է խոսվում տարբեր ժողովուրդների մասին. ընդգծվում է, օրինակ, որ ռուսներն աշխատասեր են, «հնազանդին նշանացն զօրագլխաց, համբերեն վշտաց, տանին ցրտոյն և անձրևի. դիմանան անօթութեան. շատանան սակավութ»: Ծապոնացիները բնութագրվում են իբրև «ծարտաբք և խելացիք և շարքաշք», իսկ տիրողները՝ «յափրշտակողք և զրկողք: Թրով ծեծվին և կամին բարձրանալ միմեանց զարար տալով»: Չինացիների մասին ասվում է, որ նրանք հետեւում են գիտություններին, տառերի փոխարեն օգտվում են նշանագրերով, որոնց թիվը 5000-ից անցնում է. հեղինակը նշում է, որ այդ հիերոգլիֆները ավելի հարմար են Չինաստանի տարբեր շրջանների բնակչության համար, որոնք թեպետ միմյանց լեզու չգիտեն, բայց նշանագրերի միջոցով միմյանց հասկանում են:

Այսպիսով, ժամանակագրական տեսակետից, նոր դարերի հայ աշխարհագրագետների անդրանիկ սերնդի սկզբնավորողը հանդիսանում է Նալյանը:

XVIII դ. վերջի և XIX դ. սկզբի հայ աշխարհագրության ականավոր դեմքերից են Ղուկաս Ինճիճյանը և Ստեփաննոս Ազոնցը, երկուսն էլ վենետիկյան Մխիթարյաններից:

Այդ միաբանության անդամներ Վրթանես Ասկերյանի, Գաբրիել Ավետիքյանի լեզվագիտական աշխատությունների և Միքայիլ Չամչյանի սովարածավալ «Հայոց պատմության» հետ հայագիտության մեջ վարեոր դեր խաղացին Ղ. Ինճիճյանի աշխարհագրական աշխատությունները:

Ղուկաս Ինճիճյանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում (1768—1843): Ինճիճյանի ամբողջ կյանքը, դատելով նրա թողած գրական ժառանգությունից, մի տքնաջան գոյություն է եղել, մի անխոնջ ու անձնուրաց ծառայություն՝ աշխարհագրական գիտությանը, մասնավորապես, Հայաստանի աշխարհագրությանը և հայագիտությանը: Նա գրել է ավելի քան քսան հատոր աշխատություն, մոտավորապես 10 հազար էջ ծավալով: 1791 թ. լույս է տեսնում Ինճիճյանի «Տեսութիւն համառոտ հին և նոր աշխարհագրութեան» առաջին աշխատությունը. հետագա 42 տարիների ընթացքում միջին հաշվով նա լույս է տեսցնում երկու տարին մեկ հատոր: Բացի այդ, Ինճիճյանը Ս. Ազոնցի հետ մասնակցել է «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր աշխատության ստեղծմանը, խմբագրել է «Եղանակ Բիւզանդեան» և «Տարեգիր Բիւզանդեան» հրատարակությունները և այլն: «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեաց» աշխատության մեջ Ինճիճյանը տալիս է Հայաստանի 15 նահանգների և նրանց գավառների նկարագրությունը՝ դիրքը, տարածությունը, գետերը, վանքերը, բնակիչները, նրանց սովորությունները, վերջում կցելով «Տեղիք մեծին հայոց, որոց գավառք նաև նահանգ անծանօթ» հավելվածը: այն վայրերի մասին, որոնք թեպետ հին աղբյուրներում հիշատակվում են, բայց ներկա ժամանակում տեղագրությամբ ճշտված չեն:

Ինճիճյանի մյուս կարևոր գործն է «Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց աշխարհի» եռահատոր աշխատությունը: Սրա ձեռագիրը մի անգամ Պոլսում հրդեհի ճարակ դարձավ, բայց Ինճիճյանի անդով աշխատանքի շնորհիվ, նորից վերականգնվեց՝ լույս տեսնելով միայն հեղինակի մահից հետո:

Ինճիճյանի տեսական հայացքները ամփոփված են նրա «Տեսություն համառոտ հին և նոր աշխարհագրության» գրքում (1791 թ.): Այդ գրքի առաջաբանում Ինճիճյանը աշխարհագրությունը համարում է իր ժամանակի ամենահետաքրքրական գիտությունը. մարդը միշտ ձգտում է շրջել և աշխարհ տեսնել և եթե չի կարող անձամբ ճանապարհորդել, ապա աշխարհագրությունը

նրան հնարավորություն է ընձեռում հեռավոր երկրների մասին բազմաթիվ տեղեկություններ ստանալու:

Հեղինակը ճիշտ է դնում պատմության և աշխարհագրության փոխհարաբերության հարցը. «անկարգ է ան պատմությունը, որ չունի իր մեջը ոչ ժամանակագրություն և ոչ աշխարհագրություն, որ երկու աչք են պատմութեան, չի դնել, թե որ բանը որ ատեն եղավ, և ուր տեղ. ասանկ ալ անկարգ սեպելու է ան աշխարհագրությունը, որ չի դնել գոնե երևելի տեղեաց համառոտ պատմությունը և ժամանակագրությունը, վասն զի աշխարհագրությունը աչք է պատմութեան և սիրտ բնասիրական ուսմանց, աչքը և սիրտը պետք չէ բաժանել ի մարմնոյն»: Ինճիճյանի այս միտքը համարյա մեկ դար հետո մի թեւավոր նախադասությամբ հաստատեց Ֆրանսիացի աշխարհագրագետ էլիզե Ռեկլյուն՝ «Աշխարհագրությունը պատմություն է տարածության մեջ, պատմությունը աշխարհագրություն է ժամանակի մեջ»:

Ինճիճյանը գտնում է, որ աշխարհագրությունը պետք չէ ծանրաբեռնել ավելորդ նկարագրություններով և անծանոթ անուններով. «...տեակից համ մը շառնիր նորավարժ մը...»:

Խճողված աշխարհագրությունը, ինչպես ինճիճյանն է ասում «Քաղցրութիւն մը չունենալով, սեր չի բերել ամենեկին կարդալու»:

Բնորոշելով աշխարհագրությունը որպես գիտություն, ինճիճյանը վերջինս բաժանում է երեք ճյուղի. 1) Ուսումնական կամ մաթեմատիկական աշխարհագրություն, որ ուսումնասիրում է երկրի ձևը, չափերը, աստիճանացանցը, գիշեր-ցերեկվա ու տարվա եղանակների առաջացումը: 2) Բնական աշխարհագրություն, որ ուսումնասիրում է ցամաքի և ջրերի տարածումը երկրագնդի վրա, նրանց բաժանումները: 3) Քաղաքական աշխարհագրություն, որ ինչպես հեղինակն է ասում «կքնեն ան ամեն բանը, որ մարդս ըրեր է աշխարհքիս վրա, այսինքն՝ ղանազան թագավորութիւնները, քաղաքները, միջի լեռնակիւններուն սովորութիւնները և այլն»:

Այսպիսով, ինճիճյանը ընդհանուր երկրագիտությունը և ռեգիոնալ աշխարհագրությունը դիտում է իբրև միևնույն գիտության ճյուղեր: Հետագայում ինճիճյանի պատկերացումները ավելի ճշտվում և որոշակի են դառնում: «Ամարանոց Բիսղանդեան» (1794 թ.) աշխատությունն արդեն գիտական բարձրարժեք գործ է. «Հասարակախոսութիւնից» հետո հեղինակը մեծապես լաճել է, ուսումնասիրել անցյալի հույն և լատին մատենագիրներին ու լա-

վատեղյակ է նրանց թարգմանիչների ու մեկնիչների գործերին, կարողանում է նպատակասլաց կերպով կենտրոնացնել տարբեր հեղինակների վկայություններն իր ընտրած թեմայի շուրջը և նրա մասին ստեղծել ամբողջական ու ամփոփ պատկերացում: Դրանով է բացատրվում, որ այդ աշխատությունը լույս տեսնելուց քիչ անց մենք գտնում ենք Եվրոպայի պատմության մեջ այնքան մեծ տեղեր խաղացած Սև ու Միջերկրական ծովերը միացնող Բոսֆորի պողպատի աշխարհագրական նկարագրությունը, նրա երկրաբանական մոտիվ անցյալի պատմությունը:

Ըստ ուսու աշխատվոր երկրաբանների՝ Ն. Ի. Անդրուսովի⁹, Ա. Դ. Արխանգելսկու և Ն. Մ. Ստրախովի¹⁰ տվյալների, Սև ծովի ջրավազանը շորորոգական դարաշրջանում երկար ժամանակ մյուս ծովերի հետ կապ չունի և հանդիսանում էր լիճ: Նրա ափերը լեռնակազմական պրոցեսի հետևանքով անկայուն էին, մերթ իջնում և մերթ բարձրանում էին: Երբ վերջին անգամ հարավում ափերն իջան, Բոսֆորի տեղում եղած հովիտը նեղուցի վերածվեց, որով Սև ծովի բավականին անուշացած լճային ջրերը սկսեցին հոսել դեպի Միջերկրական ծով, հավանաբար մեր թվագրությունից առաջ V—III հազարամյակներում:

Հին հեղինակների գրքերից Ինձիճյանի քաղած տեղեկություններն ասում են, որ շորորոգականում տեղի ունեցած այդ երկրաբանական փոփոխություններին ականատես է եղել մարդը. մեր թվագրությունից առաջ դեռևս առաջին դարում ապրած Դիոդորոս Սիցիլիացին գրում է, թե բոլոր ջրհեղեղներից առաջ հեղեղն այս երկրներում է եղել և մեծ վնասներ հասցրել, որովհետև Պոնտոսի մեջ (Սև ծ.), որ սկզբում լիճ էր, գետերից այնքան ջուր լցվեց, որ սկսեց Հելլեսպոնտոսից (Դարդանելի նեղուցից) դուրս հեղվել, Ասիայի ծովեզերքի մեծ մասն ընկղմվեց, քաղաքներ ու գյուղեր կործանվեցին: Ստրաբոնը ևս գրում է, թե «Էվբոսիյան ծովը առաջ բերան չունի» և գետերի ջրով լցվելով ճանապարհ բացեց՝ ի դեմս նեղուցների: Պոլիբիոսը (140 մ. թ. ա.) նույնպես ականարկում է այն մասին, որ Մեոտիսը, այսինքն Ազովի ծովը, գետերի ջրով

⁹ Андрусов Н. И., Взаимоотношения Эвксинского и Каспийского бассейнов в неогеновую эпоху, Пг., 1918.

¹⁰ Архангельский А. Д., Страхов Н. М., Геологическое строение и история развития Черного моря., М.—Л., 1947.

լցվելով սկսեց հոսել դեպի Սև ծով, իսկ Սև ծովը լցվելով նրա և մյուս գետերի ջրով, սկսեց հոսել դեպի Պրոպոստոս (Մարմարա ծով): Հավանաբար ժողովուրդների հիշողության մեջ իբրև «գետեր» մնացել են այն հսկայական ջրհոսները, որոնք գոյանում էին ուսական հարթավայրի հյուսիսը ծածկած և մինչև Դենալի միջին հոսանքը իջած սառցադաշտերի հալոցքից: Սակայն հետագայում ջրերը նվազում են և նեղուցներն ընդունում են ներկայիս տեսքը: Ինճիճյանն այդ հաստատում է իր հավաքած փաստերով:

1. Ձկնորսները նշում են, թե ծովամիսյա ժայռերի վրական փորված նիշեր, որոնք առաջացել են պարանների հաճախակի քերելուց մի շարք տեղերում լեռների վրա հանդիպում են երկաթյա շղթաներ, որոնք իբր թե հնում ծառայել են նավեր կապելու համար:

2. Ծովի մեջ (օրինակ Սկյուտարի մոտ) երևում են ինչ-որ շինություններ, որոնք հիշյալ ճեղքման ժամանակ են խորասուզվել:

3. Նեղուցների երկու կողմերում էլ հողը ցածրում կավային է, ապա դեպի վեր փոխվում է ավազոտ, հետո խճալից հողով և վերջապես բարերով: Սրանցից երևում է, որ նեղուցով անցնող ջուրը առաջ ավելի բարձր մակարդակ է ունեցել:

Ինչ վերաբերում է ժամանակին, ապա Ինճիճյանը ենթադրում է, որ նեղուցների առաջացումը տեղի է ունեցել արգոնավորդների արշավանքից առաջ (այդ արշավանքը, ըստ ումանց, եղել է մ. թ. ա. 1269 թ.), որ մոտավորապես համապատասխանում է ժամանակակից երկրաբանության տվյալներին:

Աշխատության մեջ նկարագրվում են նաև նեղուցներում գոյություն ունեցող հոսանքները: Սև ծովից դեպի Միջերկրական ծովն անցնող հոսանքի պատճառը հեղինակը համարում է այն, ինչ ընդունված է ներկայիս աշխարհագրագետների կողմից, այսինքն, Միջերկրական ծովի մակարդակի ցածր լինելը. եթե արևմուտքում այն ցածր է Ատլանտյան օվկիանոսի մակարդակից, ապա արևելքում էլ ցածր է Սև ծովի համեմատությամբ: Հետագայում Բոսֆորի նեղուցում ուսե օվկիանոսագետ Ս. Օ. Մակարովի¹¹ կատարած հետազոտությունները (1881—82 թթ.) ցույց տվին Ինճիճյանի կռահման ճշտությունը:

Այսպիսով Ինճիճյանը մեկն է հայագիտության սյուներից և հանդիսանում է XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի ամենաականավոր հայ աշխարհագրագետը:

¹¹ Макаров С. О., Об обмене вод Черного и Средиземного морей, СПб., 1885.

Ստեփանոս Ազոնցը Ինճիճյանի ժամանակակիցն է ու գրչա-
կիցը: Սակայն ի տարբերություն Ինճիճյանի, Ազոնցը ավելի շատ
դբաղվել է ընդհանուր երկրագիտության հարցերով. նրա աշխա-
տություններից մեկը նվիրված է գիտության հիշյալ ճյուղին:

Ազոնցը ծնվել է 1740 թ. Տրանսիլվանիայի Զուրշով (Նդիսա-
բեթուպոլիս) քաղաքում: 17 տարեկան հասակում մտնում է
Ս. Ղաղարի վանքը աշակերտելու, որտեղ կատարելագործվում է
հայերենի, լատիներենի և հունարենի մեջ: Ազոնցի հրատարակած
գրքերից 11-ը աշխարհագրական թեմայով են, որոնցում ձգտել
է ամփոփել գիտության այդ ճյուղին հայտնի բոլոր հիմնական
փաստերը երկրագնդի ցամաքների ու ծովերի վերաբերյալ: «Հա-
սարակախոսություն աշխարհագրութեան»¹² գրքում Ազոնցը որո-
շակիորեն սահմանում է աշխարհագրության տեղը գիտություննե-
րի մեջ: Տիեզերքի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է տիեզերա-
գրությունը կամ կոսմոգրաֆիան, ոչ մեծ երկրների կամ գավառ-
ների նկարագրությամբ (օր. Հայաստանի, Վասպուրականի նա-
հանգի, Հունաստանի, Գաղղիայի, Սպանիայի և այլն) զբաղվում է
գավառագրությունը կամ խորոգրաֆիան. ավելի փոքր տարածու-
թյունները (օրինակ քաղաքի շրջակայքը) ուսումնասիրում է տեղա-
գրությունը կամ տոպոգրաֆիան. «Յայս ամենայն գիտութեանց,—
ասում է Ազոնցը,—տարբերի աշխարհագրութիւն՝ իբր բոլոր ի մա-
սանց զի առարկայս նոցա ամենեցուն պարունակե ընդ իւրև. թե-
պետ ոչ աշխպես ճշտիվ խոսի ղնոցանե, որպես նորա»:

Ազոնցը լավատեղյակ է եվրոպական գիտության նվաճումնե-
րին և դրանք օգտագործում է իր աշխատություններում: Շարա-
դրելով պտղոմեոսյան սիստեմը և ապա Կոպեռնիկոսի հելիո-
ցենտրիկ ուսմունքը, նա վճռաբար պաշտպանում է երկրորդը, նը-
շելով միաժամանակ, որ... «ի վերջին ժամանակս ամենայն
դպրոցն ապարատ արարեալ զպտղոմեոսյան դիրս իբր դժվարին և
անբաղադրյալ ընդ երկնային երևույթից, զ կոպեռնիկյանն նախա-
մեծար ընտրեցին»:

Նրա պատճառաբանությունները միանգամայն համապա-
տասխանում են դարի գիտության մակարդակին. այսպես, օրի-
նակ, խոսելով պտղոմեոսյան գեոցենտրիկ ուսմունքի թերություն-

¹² Ազոնց Ստեփանոս, Հասարակախոսութիւն աշխարհագրութեան, 1817 թ.:

ների ու անհեթեթությունների մասին, Ազոնցը գտնում է, որ երկնային մարմինների շարժումների մեջ նկատվող առանձնահատկություններն ավելի հեշտ են բացատրվում, երբ երկրի փոխարեն սիստեմի կենտրոնում դնում ենք արեգակը, որովհետև վերջինս, ինչպես և աստղերը միլիոնավոր անգամ մեծ են երկրից և «անբավ միջոցով հեռի գոլով յերկրէ և այնչափ ընդարձակ շրջան առնելով հարկ էր նոցա առ մի մի բոլակ գեթ հարիւր հազար մղոն ճանապարհ հատանել»:

Նվ ապա՝... «կարի պատշաճագոյն և դիրագոյն երևի երկրի հանդարտաքայլ և բնական շարժմամբ թաւալիլ զիւրով առանցիւք, քան այնչափ անհնարին մեծամեծ մարմնոց այնպիսի գահավեժ ուժգնութեամբ շարժիլ տեղւոջէ ի տեղի»...

Ինչու պետք է մոլորակները պտտվեն երկրի շուրջը, քանի որ արեգակն ավելի մեծ և թաղմապատիկ զօրությամբ պերճացեալ մարմին է: Եթե ընդունենք, որ երկիրը շարժվում է, հեշտությամբ կարելի է բացատրել երկնային բոլոր երևույթները՝ աստղերի ծագումն ու մայրամուտը, ցերեկվա ու գիշերվա կանոնավոր հաջորդումները, տարվա եղանակների պարբերական դարձը և, մասնավորապես, մոլորակների շարժման առանձնահատկությունները, նրանց փուլերը և այլն: Սակայն Ազոնցը չի թաքցնում նաև Պտղոմեոսի կողմնակիցների առարկությունները, որոնք հանգում են հետևյալին. 1. Երկիրը լինելով ծանր, ցուրտ և անգործ մարմին, ավելի հակամեծ է դադարի, քան շարժման. մասնավանդ, որ երկինքն արարիչ է և երկիրը կրող և երկրին ավելի վայել է դադարը. 2. եթե ծանր և դանդաղ մարմինը՝ երկիրը ըստ կոպերնիկյանների, այդպիսի արագությամբ կարող է շարժվել, ապա ինչու՞ երկնային այլ մարմիններ չեն կարող ավելի արագ շարժվել. 3. երկնային մարմինները արարչի կողմից կարգված են երկրին արբանյակ լինելու և նրա օգտին գործելու, որպեսզի նրա վրա եղած «կենսավորաց ծնունդն ու սնունդը հաջողեն»:

Բնորոշ է, որ հանդես բերելով այդ առարկությունները, Ազոնցը ակներև է դարձնում դրանց սխալաստիկ բնույթը և ավելի հիմնավորապես է ցույց տալիս նրանց սնանկությունը: Նոր գաղափարները ժխտող կաթոլիկական դոգմատիզմը մեր հեղինակին չի խաղաղարեւ ճշմարտությունն ընդունելու. նրա համակրանքը ի վերջո Կոպեռնիկոսի ուսմունքի կողմն է. վերջինս Ազոնցը համարում է «բարեյաջող և ամին իրի ընկալեալ՝ իբրև ենթադրութիւն կարի հավանական»:

Ագոնցի «Հասարակախոսութիւն աշխարհագրութեան» գիրքը ընդհանուր երկրագիտություն է, իր բոլոր բաժիններով հանդերձ, նրա մեջ նախ տրվում են առարկայի բնորոշումը, սահմանները, համառոտ պատմութիւնը, գաղափար է տրվում զանազան երկրներում գոյութիւն ունեցող շափերի սիստեմի մասին. այնուհետև տրվում է առարկայի եռյակ բաժանումը՝ ա) ուսումնական կամ շափաբերական, բ) բնական, գ) քաղաքական:

Ուսումնական բաժանման մեջ, հանգամանորեն վաւեր է առնում երկրի ձևի ու մեծութեան վրա, նրա սիւրբի, շարժման, աստիճանացանցի էլեմենտների, քարտեզների («աշխարհացոյց թղթոց») գծագրութեան սկզբունքների վրա: Բնական բաժանումը տրվում է երեք ենթաբաժիններով (պրակներով). պրակ Ա-ն ընդգրկում է «հողը», որի մեջ գաղափար է տրվում ցամաքի մակերևութի, նրա ձևերի, լեռների, հրաբուխների, դաշտերի ու ավազուտների, վիհերի, քարայրների ու անձավների, երկրագնդի մակերևութի փոփոխութեանների, երկրի ընդերքի վիճակի մասին. պրակ Բ-ն նվիրված է ջրագրութեանը (ջուր հասարակ, ջուր հանքային, ջուր ծովու, լիճ և ճահիճ). պրակ Գ-ն նկարագրում է մթնոլորտը՝ ցողի, եղջամի, ամպի, մառախուղի, անձրևի ու ձյան առաջացումը, խոսում է բնական երևույթների մասին, այսինքն որոտի, փայլակի, կայծակի, հյուսիսափայլի: Ագոնցը լավ ծանոթ է Բերնհարդ Վալենհուտի «Geographia generalis» աշխատութեանը, բայց օվկիանոսի բնութիւն և արկտիկական ու հատկապես անտարկտիկական շրջանների մասին տեղեկութիւն է տալիս ավելի նոր և թարմ աղբյուրներից՝ Զ. Կուկի ճանապարհորդութեան նյութներից, որոնցից նա ընդարձակ քաղվածքներ է անում:

Այս ժամանակաշրջանում ևս (XVIII դ. երկրորդ կես) հանդիպում ենք ընդհանուր բնա-պատմական բովանդակութեամբ աշխատութիւնների, որոնցում շոշափվում են նաև աշխարհագրութեան հարցերը:

Բնական գիտութիւնների, այդ թվում նաև ֆիզիկական աշխարհագրութեան վերաբերյալ հատուկ դպրոցական ձեռնարկ է հանդիսանում Ստեփանոս Աբգարյանի (Անկյուրացի) աշխատութիւնը՝ «Գրքուկ որ կոչի սկզբունք բնական գիտութեանց»¹³: Հեղինակը գտնում է, որ աստծուն ճանաչելու երկու միջոց կա՝ դերբը-

¹³ Խույս է տեսել Հոռմում, 1796 թ.:

նական իրերի գիտությունը (այսինքն, կրոնը) և բնական իրերի գիտությունը (փիլիսոփայությունը): Նա բնական գիտությունների հետ ընթերցողին ծանոթացնելու առավել արդյունավետ ձև է համարել նյութը հարց ու պատասխանի միջոցով շարադրելը: Միանգամայն տրամաբանական է ձեռնարկի ընդհանուր կառուցվածքը. ուսումնասիրությունն սկսվում է արտաքինից՝ արեգակնային համակարգության մեջ երկրի գրաված դիրքից, ապա հասնում է երկրի ընդերքին և ավարտվում օրգանական աշխարհի ընդհանուր տեսությամբ:

Թերևս քիմիայի պատմության համար առավել կարևոր է այս աշխատությունը¹⁴, սակայն նրանում մեծ տեղ է հատկացված նաև աշխարհագրությանը: Հենց առաջին հարցը վերաբերում է աշխարհագրության առարկայի բովանդակությանը («Զինչ է աշխարհագրութիւն»), որը, ինչպես նշում է հեղինակը, ընդգրկում է շատ լայն բնագավառ՝ «ընդհանուր աշխարհը», այսինքն՝ երկինքն ու երկիրը և նրանցում գտնվող «ամեն ինչը», աշխարհագրության մեջ է մտնում, ըստ հեղինակի, նաև աստղաբաշխությունը: Շարադրելով ընդհանուր հարցերը, Աբգարյանը դեռևս տատանվում է փոքնեկամի և հեղեղեկի ուսմունքների միջև: Կոպեռնիկոսի ուսմունքը նա չի յուրացրել և չի կարողանում մեկնել «ետևոց փիլիսոփայից» հայացքները գիշերվա ու ցերեկվա հաջորդման վերաբերյալ: Նա չի տարբերում փրկագնդի օրական և տարեկան պտույտ հետևանքները և կարծում է, ըստ Կոպեռնիկոսի, Արեգակի դիրքի փոփոխությունները հորիզոնի նկատմամբ հետևանք են լույսի բանի, որ «գոնտն երկրի հոլովի գշուրջ նովալ», այսինքն, Արեգակի շուրջը:

Երկրագունդը նկարագրելիս, ամենից առաջ, ցույց է տրվում, որ այն շրջապատված է օդով՝ «որպես դեղնուցն ձվո սպիտակուցավ շրջապատեալ»:

Օդի շերտի հաստությունը անհայտ է, բայց վիթխարի է նրա ճնշումը (ծանրությունը). մարդն իր վրա կրում է 10,000 օխա (մոտ 12250 կգ) բեռ¹⁵, բայց չի ճզմվում, որովհետև մարմնի ներսի օդի ճնշումը հակազդում է արտաքինին: Թեպետ քամին ճիշտ է բնորոշվում իբրև «հոսումն նույն օդի ի կողմանէ ի կողմն», բայց

14 Տիրաւ Ղազանչյան, նշված. աշխատ.:

15 Ներկայումս ընդունված է մեկ քառ. մետրի վրա մոտ 10 տոնն:

մթնոլորտային ճնշման հետ նրա կապը չի գիտակցված: Ընդհանրապես ճիշտ է բացատրվում նաև ամպերի, անձրևի, ձյան, կարկուտի առաջացումը:

Երկրաշարժերի առաջացումը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «ի ծոցս Երկրի» կան ջրային գոլորշիներ և «էլեկտրական հուր»¹⁶. սրանք, ձգտելով ելք գտնել, շարժվում են տարբեր կողմեր և երբեմն «ահագին թնդամբ» սասանեցնում են երկիրը. որոշ տեղերում արտավիժում են հրաբուխներ, որոնք հանդիսանում են «ծըխ-նելույզ» երկրի, ուստի բխի հուր, ծուխ, ծծումբ, կուպր, մոխիր, քար և այլն, որք կուտեալք լեռնանան»: Անշուշտ Աբգարյանը նկատի ունի Իտալիան, որտեղ լույս է տեսել իր աշխատությունը, և որը երկրաշարժերի ու հրաբուխների կլասիկ երկիր է:

Հեղինակը ցամաքները բաժանում է երկու մասի՝ հին, որն ընդգրկում է Եվրոպան, Աֆրիկան, Ասիան և նոր՝ Ամերիկան: Բնորոշ է, որ Ավստրալիայի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, չնայած այն բանին, որ այդ աշխարհամասի արևմտյան և հյուսիսային ափերը եվրոպացիներին հայտնի էին դարձել արդեն XVII դարի կեսերից և դարավերջի (1695 թ.) հայերեն «Համատարած աշխարհացույցի» մեջ արդեն տեսնում ենք նրանց գծագրությունը: XVIII դ. երկրորդ կեսին Զեյմս Կուկը հայտնաբերեց Նոր Զիլանդիան և Ավստրալիայի արևելյան ափերը. դրանից հետո սկսվեց այդ ցամաքի բնակեցումը: Սակայն այդ շրջանի ոչ միայն հայկական, այլև եվրոպական աղբյուրներում Ավստրալիայի մասին տեղեկություններ չկան: Դա, անշուշտ, բացատրվում է նորագյուտ աշխարհամասի համեստ չափերով և է՛լ ավելի համեստ տնտեսական նշանակությամբ: Այդ ժամանակ բրիտանական կառավարությունը Ավստրալիան օգտագործում էր իբրև աքսորավայր՝ իր «գերբեռնված» բանտերից ու զնդաններից ալնտեղ ուղարկելով ամենակատաղի հանցագործներին, թափառաշրջիկներին, քաղաքականապես անբարեհույս մարդկանց¹⁶: Նրանց վերադարձն անհնարին դարձնելու համար այդ հեռավոր, աշխարհից կտրված գաղութի տեղը գաղտնի էր պահվում և թույլ չէր տրվում որևէ կապ հաստատելու:

6

XVIII դարի հայ աշխարհագրությունը առանձնակի հետաքրքրություն է հանդես բերում նկարագրվող երկրների քաղաքական կարգի նկատմամբ. այդպիսով հիմք է դրվում քաղաքական

¹⁶ E. O'Brien, The Foundation of Australia (1786—1800), New-York, 1952.

աշխարհագրությունը: Նրա տարրերը առկա են Խ. Արզրումցու և Հ. Նալյանի գործերում, իսկ հետագայում Ղ. Ինճիճյանի, որը հատուկ ուսումնասիրություններ էր կատարում պետությունների քաղաքական կարգի և ներքին իրադարձությունների վերաբերյալ¹⁷:

Սակայն քաղաքական աշխարհագրությունը առանձին նպատակաւացություն ձեռք բերեց XVIII դարի 70-ական թվականներին՝ հնդկահայ մտավորականության, հատկապես նրա Մադրասյան խմբի շրջանում, որը մեծ դեր է խաղացել հայ ազատագրական շարժումների գաղափարական ղեկավարության գործում: Մովսես Բաղրամյանի¹⁸ ապա և Շահամիր Շահամիրյանի¹⁹ գրքերը կոչ էին անում հայ ժողովրդին և, հատկապես նրա երիտասարդությանը՝ դարավոր քնից սթափվելու, Հայրենիքը ազատագրելու, նոր Հայաստան ստեղծելու համար: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանի կործանման պատճառը եղել են միապետական կարգերը: Ապագա Հայաստանը պետք է ունենա սահմանադրական հանրակարգ. այդ համոզմանը նրանք եկել էին ուսումնասիրելով եվրոպական և հյուսիս-ամերիկյան հանրապետությունների քաղաքական աշխարհագրությունը: Ուժեղ լինելու համար, Հայաստանը պետք է ֆեդերատիվ միություն կազմի Վրաստանի հետ: Այս գաղափարն իր արտացոլումն է գտել Շ. Շահամիրյանի պատվերով վեներիկում 1778 թ. հրատարակված «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի մեջ²⁰: Բացի պատմական Հայաստանից, այդ քարտեզում պատկերված էր նաև Վրաստանը՝ Կովկասյան լեռներից հյուսիս տարածվող սահմանակից երկրներով:

Այսպիսով, քաղաքական աշխարհագրությունը մեր գրականության մեջ անխզելիորեն կապված է եղել ազգային ազատագրական և վերանորոգչական գաղափարների հետ:

Քաղաքական աշխարհագրության հետ այդ ժամանակ սերտ կապ ուներ նաև քարտեզագրությունը. քարտեզ կազմողները մեծ մասամբ նպատակ էին դնում ցույց տալ Հայաստանի պատմական տերիտորիաները. շատ դեպքերում քարտեզները ծառայում էին իբրև պետական նշանակություն ունեցող փաստաթղթեր: Այդ

17 Ինճիճյան Դավաթ, Դարապատում... դար ութուստաներորդ..., ի վեներիկ, 1824:

18 Բաղրամյան Մովսես, Նոր տետրակ, որ կոչի հորդորակ, ի Մադրաս, 1772:

19 Շահամիրյան Շահամիր, Որոգայթ փառաց, ի Մադրաս, 1773:

20 Գրիգորյան Վ., Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայցը», Բանբեր Մատենադարանի, № 6, Երևան, 1962:

մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ 1701 թ. Իսրայել Օրին Պետրոս I-ին է ներկայացրել Հայաստանի քարտեզը²¹:

Քարտեզագրական հրատարակությունները նույն ուղղությունն ունենին, ինչ աշխարհագրական ու պատմական գրքերը, մասամբ լրացնում ու պատկերավորում էին դրանց, բայց ընդհանրապես տպագրվում էին իբրև ինքնուրույն գործեր:

XVIII դարից պահպանվել են մի քանի քարտեզներ, կամ ինչպես նրանք ավանդաբար կոչվում էին՝ «աշխարհացույցներ»: Առավել հայտնի աշխարհացույցներից նշենք երկուսը. «Աշխարհացույց Հայաստանեայց ըստ հին և նոր աշխարհագրաց», Վենետիկ, 1751 թ. և «Աշխարհացույց տախտակներ շորից մասանց աշխարհի», Վենետիկ, 1786—1787 թթ.²²,

ինչպես տեսնում ենք, հայ քարտեզագրության կենտրոնը XVIII դարում դարձել է Վենետիկը: Ընդհանրապես, մեր ձեռագիր գրականության մեջ քարտեզները ավելի հազվագեղ են պահպանվել, քան նրանց վերաբերյալ տեքստերը, որովհետև վերջիններս ավելի հեշտ էին ընդօրինակվում, մինչդեռ աշխարհագրական քարտեզ գծելու համար միայն գրիչ կամ նույնիսկ ծաղկող լինելը բավական չէր: Այդպես է անհետացել VII դարի հայկական «Աշխարհացույցը»՝ քարտեզների ժողովածուն կամ ատլասը, սերունդներին թողնելով միայն իր ուղեկից տեքստը²³: Շատ բարվոք չէ նաև տպագիր քարտեզների հարցը, որոնք թեպետ ժամանակին լույս են տեսել զգալի տպաքանակով, բայց պահպանվել են հազվագյուտ օրինակներով կամ բոլորովին մեղ չեն հասել: 1778 թ. Վենետիկում լույս ընծայված Հայաստանի գունավոր քարտեզը հայտնաբերվել է միայն վերջերս՝ 1962 թվականին²⁴:

* * *

Գիտական աշխարհագրությունը հայերի մոտ ծնվել է V—VII դարերի մշակութային վիթխարի նվաճումների հետ և հետագայում շարունակել է զարգանալ մյուս գիտությունների՝ աստղագիտության, տոմարագիտության, պատմության հետ սերտորեն կապակցված:

²¹ Հայկական ՍՍՀ ատլաս, Երևան—Մոսկվա, 1961:

²² Ստեփանյան Հ., Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում, Երևան, 1958:

²³ Երեմյան Ս. Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963:

²⁴ Գրիգորյան Վ., Շահամիր Շահամիրյանի «Աշխարհացույց Հայաստանեայցը», Բանբեր մատենադարանի, № 6, Երևան, 1962:

XVII—XVIII դարերում հայ աշխարհագրությունը նոր թափ ստացավ և սկսեց զարգանալ իբրև ինքնուրույն գրականություն. այն կապված էր ժամանակի հասարակական պահանջների հետ, օգտագործում էր աշխարհագրական մեծ հայտնագործումների տվյալները և կանգնած էր դարաշրջանի գիտական պատկերացումների մակարդակին: Մի շարք հարցեր հայ մտածողների կողմից դրվել են նույնիսկ ավելի վաղ և հետագայում հաստատվել են ավելի նոր ժամանակաշրջանների հետազոտություններով:

Ճիշտ է, իր զգալի մասով հայ աշխարհագրությունը XVII—XVIII դարերում ստեղծվում էր հոգևորականության ներկայացուցիչների կամ այնպիսի մարդկանց կողմից, որոնք դիմում էին աստվածաշնչին, սակայն հաճախ դա լուկ արտաքին ձև էր, հարկադրական մի տուրք՝ ժամանակի կրոնական գաղափարախոսությանը: Խաչատուր Արզրումցու, Ինճիճյանի, հատկապես Ազոնցի աշխատություններում մենք տեսնում ենք միանգամայն մատերիալիսական դատողություններ՝ երկրի օրական և տարեկան պտույտների հետևանքով առաջացող երևույթների բնական մեխանիզմի, կլիմայական փոփոխություններ առաջացնող պատճառների, երկրագնդի վրա ջրի շրջապտույտի և շատ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Այսպիսով, բնության վերաբերյալ իր հայացքներով, հայ աշխարհագրությունը գերի չմնաց կրոնական պատկերացումներին, այլ համարձակորեն կանգնեց մատերիալիստական աշխարհընկերության դիրքերի վրա:

А. А. АСЛАНЯН

К ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ XVIII ВЕКА

Резюме

В XVIII веке в условиях усиливающейся национально-освободительной борьбы, духовного пробуждения и культурного прогресса армянского народа издавалась обширная литература, в том числе географическая. Географические и историко-географические труды знакомили народ с родной страной — Арменией, с ее прошлым и настоящим, с ее природой и древностями. Возрастал также интерес к географии ближних и дальних стран, с которыми велась торговля, где создавались или могли возникнуть армянские общины или колонии.

Это привело к формированию страноведческого направления, начало которого в армянской географии было заложено еще в V—VII веках. Наиболее выдающимися произведениями в этой области были четырехтомный труд Акопа Наляна «Сокровищница оповещаний» (т. е. сведений, 1758 г.) и многочисленные работы (20 томов) Гукаса Инчичяна, которые начали издаваться с 1791 г. В этих трудах проявляется авторизм авторов, уважение к народам описываемых стран. Значительное место в страноведческих работах занимает описание Нового Света и других стран, ставших известными в результате великих географических открытий XV—XVI веков. Исключение составляет лишь Австралия, о которой нет описаний вплоть до начала XIX века. В сведениях о далеких незнакомых странах начала XIX века в сведениях о далеких незнакомых странах наряду с достоверным изобилует также много вымышленного и фантастического, проникшего в армянскую географию из западноевропейских землеописаний—так называемых «Космографий». Землеведческое направление, также имеющее древние корни, появилось в трудах Матевоса и Гукаса Ванандеци («Природоведение», 1702 г.), Хачатура Арзумци («Содержание всех наук», 1711 г.) и в особенности Степаноса Агонца, деятельность которого относится к концу XVIII и началу XIX веков. Если у предыдущих авторов главы по физической географии являются частью естественноисторических работ, то Агонц уже является первым автором специального землеведческого произведения—«Общая география», в котором использованы свежие научные материалы своего времени (дневники Дж. Кука и т. д.). В недрах географии, особенно землеведения, зарождались также смежные науки—метеорология, гидрология, геология, даже геохимия. Явления природы—происхождение ветра и облаков, выпадение дождя и снега, возникновение вулканов и землетрясений, горных пород и полезных ископаемых, зарождение животного и растительного мира—подавляющее большинство армянских географов объясняли с материалистической точки зрения. Матевос и Гукас Ванандеци, Хачатур Арзумци и другие в своих взглядах на окружающий мир исходили из положений античной атомистики и натурфилософии XVII—XVIII веков. Степанос Агонц, несмотря на свой духовный сан, порвал с геоцентрической системой и решительно пропагандировал гелиоцентрическое учение Коперника.

Задача пропаганды идей освободительной борьбы способствовала развитию политической географии, изложенной в трудах Гукаса Инчичяна, Мовсеса Баграмяна («Увещевание», 1772 г.) и Шаамира Шаамиряна («Западная тшеславия», 1773 г.), а также появлению ряда картографических произведений («Карта Армении», 1778 г.).